

BADIIY PSIXOLOGIZM VA UNING ILMIY-NAZARIY KRITERIYLARI**Tangirov Ro‘ziboy**

Termiz davlat universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6687033>

Annotatsiya. Maqolada badiiy psixologizm, uning mohiyati haqida so‘z boradi. Badiiy psixologizmning kelib chiqishi adabiyot inson obrazini tasvirlay boshlagan davrlarga borib bog‘lanadi. Aynan o‘sha davrlardan boshlab adabiy qahramon xatti-harakatlarining asosini tashqi holatlarigina emas, balki uning ichki holatlari, intilish va ehtiyojlari tashkil eta boshlagan. G‘arb adabiyotshunosligida bu hodisa psixopoetika (badiiy psixologiya) deb ataladi. Zamonaviy dunyo adabiyotshunosligida badiiy adabiyotni psixopoetik nuqtai nazardan tahlil va talqin qiluvchi bir qancha nazariy qarashlar, usul va metodlar ishlab chiqilganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Psixopoetika, badiiy psixologizm, kriteriya, psixologik omillar, ijtimoiy ong.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ И ЕГО НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ

Аннотация. В статье рассматривается художественная психология и ее сущность. Истоки художественной психологии восходят к тому времени, когда литература стала изображать человека. С этого времени в основе поведения литературного героя лежали не только его внешние обстоятельства, но и его внутренние состояния, стремления и потребности. В западной литературе это явление называется психопоестикой. В современной мировой литературе считается, что сложился ряд теоретических взглядов, методов и приемов, анализирующих и интерпретирующих художественную литературу с психопоетической точки зрения.

Ключевые слова: Психопоестика, художественный психологизм, критерии, психологические факторы, общественное сознание.

ARTISTIC PSYCHOLOGISM AND ITS SCIENTIFIC-THEORETICAL CRITERIA

Abstract. The article deals with artistic psychology and its essence. The origins of artistic psychology go back to the time when literature began to portray human beings. From that time on, the basis of a literary hero's behavior was not only his external circumstances, but also his internal states, aspirations and needs. In Western literature, this phenomenon is called psychopoetics. In the modern world literature, it is thought that a number of theoretical views, methods and techniques have been developed that analyze and interpret fiction from a psychopoetic point of view.

Keywords. Psychopoetics, artistic psychologism, criteria, psychological factors, social consciousness.

KIRISH

So‘zning har qanday badiiylashtirilgan shakli, u og‘zaki yoki yozma bo‘lishidan qat‘iy nazar, inson ma‘naviy-psixologik olamiga ta’sir o‘tkazishi jihatidan muhimdir. Badiiy asar tayyor holga kelgan taqdirda ham, o‘quvchisini topmaguniga qadar, o‘zining yetakchi estetik vazifasini bajara olmaydi. Faqat badiiy asarning o‘quvchi bilan “muloqoti” boshlangan nuqtada u jonlanadi, retseptiv mohiyat kasb etadi. Xuddi shu nuqtada badiiy psixologizm mexanizmi ishga tushadi. So‘zlovchi yoki yozuvchi badiiy bayoni, tasvir usuli, psixologik ifodalash uslubi

jonlanadi. Soʻz ilmining yetakchi namoyondalari asarlarida qayd etilishicha: «obrazli qilib aytilgan soʻz kishi ruhini oʻziga boʻysundiradigan bir holat kasb etadi. Bu shundayki, maʼlum bir ishlar kishiga koʻrinmasdan, ular haqida biror fikr yuritilmasidan va uni eʼtirof etilmasdan turib, ular kishiga xush keladi, baʼzilaridan esa kishi oʻzini tiyadi. Bir soʻz bilan aytganda, bunday narsadan odam bezovtalanadi, lekin bu bezovtalik ongli ravishda boʻlmay, balki nafsoniy – psixologik taʼsirlanganlik natijasida boʻladi».

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Ibn Sinoning ushbu fikrida soʻzning tinglovchi va oʻquvchiga taʼsiri undagi maʼnaviy-psixologik taʼsirlanish bilan bogʻliqligi, yaʼni retseptiv jarayon ekaniga alohida diqqat qaratilgan. Badiiy soʻz hodisasi insonlar jamiyatiga aynan ularning oʻzlarini oʻzlariga tavsiflash, taʼriflash, tasvirlash, koʻrsatish orqali taʼsirlantirish sanʼatidir. Bu serkulyativ jarayon boʻlib, ijtimoiy-tarixiy, maishiy-biografik, individual-psixologik hodisa va holatlarni kuzatish, ulardan taʼsirlanish, shu taʼsir doirasidan chiqmagan holda yoki shu holatga tushib tasvirlash, bayon etish, pirovard natijada boshqalarni ham taʼsirlantirishi kabi murakkab bosqichlardan tashkil topadi. Ayni jarayonni ilmiy-nazariy tushunchalar tarzida qayd etadigan boʻlsak, birinchisi “ijodiy jarayon”, ikkinchisi “retseptiv jarayon” deb nomlanadi. Badiiy psixologizm dialogik hodisa boʻlib, shu ikki jarayon oʻrtasida sodir boʻladi. Professor Abdurauf Fitrat bu jarayonni quyidagi jumlada qisqa va aniq tarzda shunday ifodalaydi: “Adabiyot – fikr, tuygʻularimizdagʻi toʻlqunlarni soʻzlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu toʻlqunlarni yaratmoqdir”.

TADQIQOT NATIJALARI

A.Fitrat bunday shaklan loʻnda, usluban sodda, ilmiy jihatdan aniq taʼrifga tasodifan kelib qolgan emas, albatta. U bir mutafakkir sifatida Sharq nazariy adabiyotshunosligiga oid bilimlarni oʻziga singdirgan, ularni zamonaviy gʻarb adabiyotshunosligi bilan uygʻunlashtirgan edi. Darhaqiqat, badiiy soʻz hodisasi, ijodiy jarayon oʻzbek mumtoz adabiyotida azaldan mavjud hodisa edi. Oʻzbek xalqining “Alpomish”, “Goʻroʻgʻli” kabi turkum eposlarida obrazlar ichki olamini yoritish uchun qoʻllangan psixologik usullar asar badiiyatini taʼminlashi bilan birga, badiiy psixologik tasvir takomili uchun bir muhim bosqich vazifasini oʻtagan. “Goʻroʻgʻli” turkum dostonlarida bu jihat juda ochiq koʻrinadi. Har bir obraz boshqa obrazlar bilan muloqot jarayonida xarakter xususiyatlarini yanada kengroq namoyon etadi. Ularning keskin burilishlar, favqulodda vaziyatlardagi holatlarini aks ettirishda bu jihat yaqqol koʻrinadi. Ayniqsa, “Goʻroʻgʻlining tugʻilishi” dostonida qahramoning chiltonlar gʻorida Xizr alayhissalom bilan uchrashuvi, “antaxur sharobi”ni ichishi, xalq qahramoniga aylanishiga oid epizodidagi psixologik tasvir har qanday yozuvchiga namuna boʻlarlik darajada mukammalligi bilan oʻquvchini hayratga soladi. Xususan, “Alpomish” eposidagi qator badiiy psixologik unsurlar Boyboʻri, Boysari, Alpomish, Barchinoy, Qaldirgʻoch, Qorajon, Maston kampir, Toychaxon kabi obrazlarning ruhiyatini, ichki olamini ifodalashga xizmat qilgan. Jumladan, Alpomishning murodtepaga chiqish oldidan oʻz-oʻziga aytgan monologida uning psixologik holati, ikkilanishi tasvirlangan. Demak, badiiy psixologizmning kelib chiqishi adabiyot inson obrazini tasvirlay boshlagan davrlarga borib bogʻlanadi. Aynan oʻsha davrlardan boshlab adabiy qahramon xatti-harakatlarining asosini tashqi holatlarigina emas, balki uning ichki holatlari, intilish va ehtiyojlari tashkil eta boshlagan. Gʻarb adabiyotshunosligida bu hodisa psixopoetika (badiiy psixologiya) deb ataladi.

MUHOKAMA

Zamonaviy dunyo adabiyotshunosligida badiiy adabiyotni psixopoetik nuqtai nazardan tahlil va talqin qiluvchi bir qancha nazariy qarashlar, usul va metodlar ishlab chiqilgan. Ular orasida A.A.Potebnya, D.I.Ovsyaniko-Kulikovskiy, Z.Freyd, J.Lakan, K.Yung qarashlari keng tarqalgan. A.Potebnyaning fikricha, badiiy asarlarda obrazlar muhim bo'lib, har qanday obraz o'ziga xos individual psixologik xususiyatlarga ega bo'ladi. Zigmund Freyd shaxsning individual harakatlari uning faoliyatini psixologik tahliliga asos bo'lishi haqidagi g'oyani ilgari surgan. Jak Lakanning "psixoanaliz struktura"sida esa butun asar yaxlit psixologik tuzilma degan qarashlar yetakchilik qiladi. Bundan tashqari Alfred Adler, Karl Yung, Rene Uellek, Ostin Urren kabi olimlar badiiy asar va undagi poetik obrazlar yaratilishida psixologik mexanizmlarning o'rniga alohida e'tibor qilishgan. Olimlarning fikricha, psixologizm «yozuvchi shaxsini tip va betakror individuallik sifatidagi psixologik tahlili ijodiy jarayoni bo'lib, u yoki bu badiiy asarning yaratilish qonuniyatlari va tipologiyasi, nihoyat, adabiyotning o'quvchiga ta'sirini o'rganadi". Demak, badiiy psixologizm uch asosiy yo'nalishda rivojlanuvchi nazariy masalalarning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, bu masalalarga e'tibor badiiy adabiyotda, xususan, nasrda so'nggi yillarda ancha faollashdi. Buning bir qancha ijtimoiy, badiiy-falsafiy hamda psixologik omillari mavjud.

- Birinchidan, ijtimoiy hayotimizda ro'y bergan qator o'zgarishlar, mustaqil o'zbek jamiyatining shakllanishi, inson omiliga, avvalgidek ulkan mexanizmning bitta vinti deb emas, balki individual sub'ekt, shaxs sifatida qarash kuchaydi.

- Ikkinchidan, badiiy-estetik qarashlarimizda yangi estetik idealni shakllantirishga intilish, dunyoni yangicha ko'rish ehtiyoji paydo bo'ldi.

- Uchinchidan, globallashuv jarayonini boshdan kechirayotgan inson omiliga munosabat masalalari, jahon adabiyotida bo'lgani kabi, o'zbek nasrida ham qator o'zgarishlarning yuzaga kelishiga asos bo'ldi. Shulardan kelib chiqib aytish mumkinki, dissertatsiyamizning o'zak muammosi sifatida tadqiq etilayotgan badiiy psixologizm masalasi madaniy-tarixiy, falsafiy-psixologik, badiiy-estetik mohiyat kasb etishi bilan birga, muhim nazariy tushuncha sifatida zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligi takomili uchun xizmat qiladi. Shuningdek, zamonaviy o'zbek adabiyoti materiallari asosida ayni badiiy hodisaga xos nazariy kriteriylarni umumlashtirish, yangi qirralarini aniqlash zaruratini ko'rsatadi. Zamonaviy adabiyotshunoslik ilmidagi "badiiy psixologizm" tushunchasi bugungi kunda semantik jihatdan yetarlicha aniq emasdek taassurot uyg'otadi. Tadqiqotchilar umumiy va amaliy xarakterdagi ishlarida bu termini bot-bot qo'llaydilar. Ammo unga xos kriteriylarni belgilashda fikrlar mazmuni ba'zan qarama-qarshi kelib qolgan holatlar ham uchrab turadi. Chunki badiiy psixologizm adabiyotshunoslar diqqat markazida turgan nisbatan murakkab hodisalardan biri hisoblanadi: uning o'ziga xos xususiyatlari va ko'p jihatlilik, bir tomondan, muammoni o'rganish jarayonida ko'pgina fanlarga oid bilimlarni talab etishida (psixologiya, falsafa, estetika, adabiyotshunoslik fanlari sarhadlarini qamrashida) namoyon bo'lsa, boshqa tomondan – adabiyotshunoslikning barcha asosiy muammolari bilan bevosita aloqadorligida ko'rinadi. Mumtoz va zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy ijoddagi psixologizm masalasi ko'p marta ko'tarilgan. Mazkur muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarning serobliligi va uni ko'p jihatdan (nazariy, adabiy-tarixiy, analitik nuqtai nazarlardan) o'rganish mumkin ekanligigiga qaramasdan, bugungi kunda quyidagilarning yetishmasligi yaqqol sezilib qolmoqda:

- badiiy psixologizmga xos nazariy kriteriylar to'la-to'kis aniqlanmagan;

- badiiy psixologizm prinsiplarining o'zgarib borishi, har bir davr, adabiy muhit, individual ijodkor asarlarida uning nisbatan farqli ko'rinishlarda namoyon bo'lish tabiati e'tibordan chetda qolib keladi;
- terminologik aniqlik yetishmaydi. Turli tadqiqotlarda bu terminning xilma-xil shakl o'zgarishlariga uchrashi kuzatiladi;
- metodologik jihatdan badiiy psixologizm hodisasiga nisbatan turli tahlil metodlarining umumlashtirilgan kompleks talqin shakli mavjud deya olmaymiz. Demakki, konkret ijodkor, konkret badiiy asar psixologik tahlilini amalga oshirish uchun dastlab ushbu nazariy-metodologik muammolar xususida bir to'xtamga kelib olish zarurati bor. A.B.Esin: "Psixologizm – bu adabiyotning o'ziga xos vositalari ko'magida xayoliy (to'qilgan) shaxs (adabiy personaj) his-tuyg'u, fikr va kechinmalarini yetarlicha to'liq, batafsil va chuqur qilib tasvirlash", degan ta'rifni beradi. L.Ya.Ginzburgning ta'kidlashicha, psixologizm personaj ichki dunyosining ratsional, soddalashtirib tasvirlanishi bilan baqamti emas, balki: "Badiiy psixologizm qahramonning o'zini tutishidagi xayolga ham kelmagan, nogahoniy, tasodifiy qarama-qarshiliklardan boshlanadi". V.V.Kompanyes tomonidan psixologizm tasvir usulidan ko'ra, muallif psixologiyasini badiiy aks ettirish vositasi deb tushuniladi. A.Iezuitov esa adabiyotda psixologizm muammosini o'rganar ekan, mazkur tushunchaning ko'p ma'noli ekanligini qayd etadi. Ularni uchga bo'lib ta'riflaydi:

“1) so'z san'atining tug'ma belgisi, uning uzviy xususiyati, badiiyatining isboti...;

2) badiiy ijod mahsuli, muallif, uning personajlari va yanada kengroq – yozuvchi shaxsiyati va u yaratgan qahramonlar obrazi orqali ochiladigan jamiyat psixologiyasining (sinf, tabaqa, ijtimoiy guruh, davr va h.k.) ifodasi va aksi...;

3) ongli va belgilovchi estetik tamoyil”

Keltirilgan iqtiboslar masalani izohlashdagi xilma-xillikni, adabiyotshunoslikda psixologizm muammosiga yondashuvlar har tomonlama kechayotganini va bu terminning keng va tor ma'nolari borligini ko'rsatadi. Bizningcha, psixologik tahlil bobidagi mahoratni belgilashda mazkur ta'riflardan badiiy asar tabiatidan kelib chiquvchilarigina eng muhimlari hisoblanishga loyiq. Aynan shu xususiyat va kriteriyalarni belgilab olish va ularni badiiy psixologizmga xos yangi xossalar bilan boyitish u yoki bu badiiy asar yaratilishining qonuniyatlarini o'rganishda qo'l keladi. Masala mohiyatini uzil-kesil belgilab olishning murakkabligi psixologizmning mazmuniy-shakliy sifatlari bilan izohlanadi. Agar adabiyotshunoslarning aksariyati (A.I.Pavlovskiy, F.M.Xatipov, A.B.Esin) qahramonlar ichki olamini badiiy tasvirlash usulini psixologizm deb hisoblashsa, uning bugungi adabiy-nazariy tushunchalar va asar ko'p qatlamliligi tizimida tutgan o'rnini belgilashga bo'lgan urinishlar yetarli samarani bermaydi. Modomiki, muhokama doirasiga badiiy tasvir va ifoda vositalari (portretlar, psixologik peyzaj va detallar) hamda “predmetlar olami bilan bog'lanmagan, tasviriyligi yaqqol ko'rinib turmaydigan narsalar – personajlar ruhiyatini ifodalash”ham kiradi. Personajlar ruhiyatini ifodalashning o'zini ba'zilar uslubga (A.B.Esin), ayrimlar obrazli mazmunga (I.I.Vinogradov), boshqa birovlar shakliy-mazmuniy sifatga xos xususiyat deya tushunishgani uchun ham bu borada aniq bir to'xtamga kelish murakkablashadi. Shunday qilib, badiiy psixologizmning aniq kriteriyalarini yaratishdagi qiyinchiliklar “psixologizm”, “psixologik tahlil”, psixologik tasvir” tushunchalarining qorishib ketishi psixologizmni badiiy asarning tarkibiy qismi, asliy sifati yoki

darajasi sifatida qat'iy belgilash; psixologizm va ritorik uchburchak (muallif – qahramon – kitobxon) o'rtasidagi o'zaro munosabatni aniqlashdagi noaniqliklar bilan shartlanadi.

XULOSA

Adabiyotshunoslikdagi psixologizm muammosiga bag'ishlangan ishlarni bir-biriga chog'ishtirish: nazariy yondashuvlarda yakdillik yo'qligini; asarlardagi individual-mualliflik psixologizmi masalalari yuzasidan ishlarning serobligini; XIX adabiy psixologizmining eng ko'pishlanganligini; XX asr psixologizmi va uning jahon adabiyotidagi dinamikasiga bag'ishlangan qiyosiy-tarixiy ishlarning mavjud emasligini ko'rsatdi.

Badiiy psixologizmning XIX va XX asrdagi jahon nasri namunalari tadqiqi, ba'zi hollarda ijtimoiy tuzumlar, inqilobiy qarashlar, konservativ ko'rsatmalar asosida shakllangan nazariy kriteriyalari zamonaviy o'zbek adabiyoti namunalari ham muayyan darajada o'z aksini topgan. Xususan, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Oybek romanlarida psixologik tasvirning nisbatan an'anaviy – dialogik zidlov, chog'ishtirma, monologik tahlil shakllari, Abdulla Qahhorda adabiy qahramonning botin kolliziyasi, Odil Yoqubov va Pirimqul Qodirovlar nasrida real tarixiy vaziyat va inson botinining mushtarak badiiy tahlili, Murod Muhammad Do'st, Erkin A'zam va Ahmad A'zamlarda shaxs psixologiyasining difonik va polifonik tasvirlari, Nazar Eshonqul, Isajon Sultonlarda esa metaforizatsiyalashtirilgan psixologik tasvir tamoyillari ko'zga tashlanadi. Bularning barchasi zamonaviy o'zbek nasrida badiiy psixologizm tamoyillarining o'zgarib, rivojlanib borganini ko'rsatishi bilan bir qatorda, o'z adabiy muhiti doirasida badiiy psixologizm prinsiplariga sezilarli yangiliklar qo'shganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Имомова Г. Психологик изтироблар: Рухият тасвирида диалог ва монолог. – Тошкент.: “Ёзувчи”, 1992. 21 б.
2. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент.: “Фан”, 2008. -158 б.
3. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 152 б.
4. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. – Тошкент: О'zbekiston, 2008. – 533 б.
5. Мирқосимова М., Рустамова М. Жанр ва маҳорат. – Тошкент: Миллий кутубхона, 2007. – 69 б.
6. Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 418 б. 38. Назаров Б. Ўзбек адабиёти танқидчилиги. – Тошкент: Фан, 1979. – 284 б.